

A *h* graféma előfordulásai a Tihanyi összeírás személyneveiben*

1. Bár a Tihanyi összeírás II. Endre uralkodásának idején íródott, amikor is a kancelláriai helyesírás egységesülő, letisztuló folyamatai jelentős előrelépést mutattak, hangjelölésének sajátosságai alapján az oklevél mégis némileg eltér a kor szak jogi irataitól. II. Endre trónra kerülése után zajlott le az a folyamat, amely során a kancellária intézményének szerepe megnőtt, ezáltal a jogi iratok jelentős részét e hivatalok falain belül szövegezték meg, nem pedig csak a már kész oklevelek érkeztek ide olyan célból, hogy hivatalos pecsét kerüljön rájuk, ahogyan ez a korábbi gyakorlatban a szokásos eljárás volt. Az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírás — amelyet a tihanyi apátságban szövegeztek — azonban még nem e szerint az új gyakorlat szerint készült. Mivel az oklevél II. Endre trónra kerülése után nem sokkal íródott, így erősebben magán viselte azokat a sajátosságokat, amelyek Imre király uralkodásának idején jellemezték a kor írott szövegeinek rögzítési metódusait. Nem lehet egységes írásmódot felfedezni a kor jogi iratai között, de sokszor még egyetlen oklevélben belül is nagyfokú következetlenségnek lehetünk tanúi (vö. KНИЕZSA 1952: 11, 1959: 5). KНИЕZSA megállapítása szerint nincs egyetlen olyan nyelvelmünk sem, amelynek minden hangra kiterjedő egységes jelölésmódja lenne, de éppen ezek a jelölési ingadozások teszik szükségessé ezeknek a mélyreható vizsgálatát, hogy bizonyos, az adott korban követett irányelveket, általános szabályokat felismerhessünk (1928: 189). Leginkább az írás gyakorlatban problémát okozó hangok lejegyzését vizsgálva lehet tetten érni azokat az egyéni megoldásokat, amelyek mindenféle külső hatásra az írnokok próbálkozásait tárják elénk.

Írásomban a szokásostól némileg eltérő módon nem egy hang különböző jelölésmódjait veszem sorra, hanem egy betűjegynek, a *h*-nak a különböző helyzetekben való előfordulásait szándékozom bemutatni. Az összeírásban a *h* betű meglehetősen gyakran fordul elő. Az igen változatos pozíciókban és hangértékekben szereplő *h* tisztázatlan problémáit próbálom az oklevél személyneveinek vizsgálata révén megvilágítani.

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

A Tihanyi összeírás helyesírását többen is vizsgálták. Az oklevél sajátos filológiai helyzetére — hogy tudniillik a fogalmazvány és a hitelesített példány is fennmaradt —, a két példány írásbeli különbségeiből adódó helyesírási vizsgálatok jelentőségére ERDÉLYI LÁSZLÓ hívta fel először a figyelmet, amikor A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása című munkájában a hitelesített példány és a fogalmazvány hely- és személyneveit a helyesírásukra vonatkozó összehasonlítással közölte (1904). Munkájában a két névjegyzékben előforduló eltéréseknek megfelelően (betűkihagyás, betűcsere, szótagkettőzés stb.) felsorolásszerűen közli az egyes hely- és személyneveket bármiféle következtetés levonása nélkül. KNIEZSA ISTVÁN a korszak helyesírási kérdéseit tárgyaló munkáiban (1928–1929, 1952) foglalkozott a Tihanyi összeírás hangjelölésének sajátosságaival is, melyekben a *h*-val kapcsolatos problémakörre is kitért, de egyes problematikus esetekben nem tudott állást foglalni. Kifejezetten e nyelvemlékünk helyesírását és hangtani jellegzetességeit vizsgálta 1941-ben készült munkájában GÁCSER IMRE. Tanulmányában sorra veszi, hogy az egyes hangokat mely betűjelekkel jelölték az oklevél két példányában. A *h* jel használatában mutatkozó bizonytalanságra is felhívja a figyelmet, a hangtani sajátosságokat taglaló részben pedig külön pontban foglalkozik az *-eh* betűkapcsolat problémájával, és megállapítja annak lehetséges hangértékeit (GÁCSER 1941: 25–27). Legújabban KOVÁCS ÉVA tért ki az összeírás filológiai kérdéseire (2012, majd 2015: 54–63). A helyesírási különbségek vizsgálata során főként a helynevekkel kapcsolatban, de személynévi példák-
kal is alátámasztva a *h* problematikáját is körüljárta.

Az összeírás mintegy 2000 személynevének valamivel több mint ötödében, 403 személy említése során szerepel a névalakban valamilyen formában a *h*. E neveknek majdnem felénél (176 személynévnél) eltérés tapasztalható a megpecsételt oklevél és a fogalmazvány írása között. Ez a különbség több mint 100 esetben éppen a *h*-val kapcsolatban, főképpen annak meglétében vagy hiányában mutatkozik meg. Az alábbiakban e kérdéskör legjellemzőbb eseteit járom körül.

Írásom itt következő része három egységet tartalmaz annak megfelelően, hogy a *h* milyen pozícióban tűnik fel a személynevek szerkezetén belül. Külön tárgyalom a szó elején, magánhangzó előtt szórványosan megjelenő *h* eseteit; majd a személynév eltérő pozícióiban álló, az egyes mássalhangzójelekkel betűkapcsolatot alkotó *h* ügyét, végül pedig a magánhangzót követő, jellemzően *-eh* betűkapcsolatban előforduló *h* problémáját mutatom be.

2. Magánhangzó előtt szó eleji helyzetben előforduló *h*. Szókezdő *h* az összeírás 79 különböző személynévében található, palatális és veláris magánhangzók előtt egyaránt.¹

¹ A következőkben a külön jelzés nélkül példaként közölt adatok a hitelesített példányból valók (néhol az egyértelműség végett ezekre hp. jelzéssel utalok), fg.-vel jeleztem a fogalmazványból

2.1. A nevek nagy részénél az etimológiai háttér alapján egyértelműen megállapítható, hogy a *h* betűnek *h* hangértéke van: *Harmas* (< három), *Halald* ~ fg. *Halalud* (< halál), *Het* ~ fg. *Heteh* (< hét), *Horogus* ~ fg. *Harogus* (< harag), *Hota* ~ fg. *Hata* (< hat), *Hozug*, *Hozuga* ~ fg. *Hozoga* (< hazug), *Hyduand* ~ fg. *Hituand* (< hitvány) stb.

2.2. Előfordulnak olyan névemlítások, ahol *h*-val, illetve anélkül is szerepelnek ugyanazok a nevek: hp. *Ayanduc* ~ fg. *Hayanduc*, hp. *Elia* ~ fg. *Helia*, de mellette kétszer hp./fg. *Elia*, hp. *Elus* ~ fg. *Helus*, hp. *Emrici* ~ fg. *Heymirici*, hp. *Emricy* ~ fg. *Hemerici*, hp. *Endus* ~ fg. *Hendus*, hp. *Joanchi* ~ fg. *Hioanci*, hp. *Vnoca* ~ fg. *Hunoca*, hp. *Ysou* ~ fg. *Hisou*. A hp. *Ibrhaen* ~ fg. *Hibrahen* névforma esetében is megfigyelhető ez a jelenség, de az oklevélben többször előforduló név írásmódjában máskor nincs ingadozás a két példány között (vö. 2.3.2.). Ezek közül egyesek magyar etimonja világosan mutatja, hogy csupán írásban jelölték, de nincs bennük *h* hang: pl. *Ajándék*, *Unoka* stb. Mások olyan jövevénynevek, ahol az idegen eredet, illetve a magyar oklevelekben (részben a Tihanyi összeírásban) való gyakori előfordulás mutatja, hogy ezekben sem szerepel *h* hang: pl. *Joanchi* < *Johannes*, *Emrici*, *Emrici* < *Emericus*, *Endus* < *Andreas*, *Elia* < *Elias* stb.

Már KOVÁCS ÉVA megállapította, hogy az összeírás helynevei mellett a személynevekben is gyakran előfordul a szókezdő hangérték nélküli *h* veláris és palatális magánhangzók előtt egyaránt (2012: 41, 2015: 58–59). Szembetűnő, hogy amikor az oklevél személyneveinek írásváltozati különbsége is megfigyelhető a hitelesített példány és a fogalmazvány között, akkor mindig a fogalmazvány személynevei viselik a hangérték nélküli *h*-t. A hp. *Heud* ~ fg. *Ehud* névnel tűnik csak úgy, mintha a hitelesített példány tartalmazná a feleslegesnek tűnő *h*-t, de ebben az esetben valószínűleg a hitelesített oklevélbeli írástévesztéssel (betűcserével) lehet dolgunk. Egyrészt az *Ehud* névforma az összeírásban máshol is feltűnik — mind az eredeti példányban, mind pedig a fogalmazványban ugyanilyen alakban —, amely e névforma helyessége melletti érvként szólhat. Másrészt az *Ehud* név etimológiai támpontjai erősebbnek látszanak a *Heud* formához képest. TERESTYÉNI szerint e név valószínűleg a magyar *éj*, *éh* jelentésű szavaink *-d* képzős származéka lehet (1941: 39). Az Árpád-kori személynévtár az *Ehud* nevet az *Eigut*, *Egid* nevekkel hozza kapcsolatba, amelyek talán a latin *Egidius* megrövidült alakjaiként értelmezhetők (ÁSz., SLÍZ 2011), ez esetben viszont az *Ehud*-ra vonatkozóan elírással kellene számolni.

2.3. Az alábbi csoportba sorolt nevek szorosan összefüggnek az előzőbe tartozókkal, csupán annyiban különböznek tőlük, hogy ugyan meg lehet állapítani egy vagy több lehetséges etimont, de nem mutatkozik ingadozó helyesírás a két pél-

származó formákat. Az elemzésben ERDÉLYI LÁSZLÓ forrásközlésére támaszkodtam (PRT. 10: 502–517).

dány névemléítései között. Ugyanakkor e nevek *h* nélküli formája gyakran megtalálható az összeírás más helyein is.

2.3.1. Az összeírásban van néhány olyan *h*-val kezdődő név, amely esetleg *h*-t nem tartalmazó magyar közszóval hozható kapcsolatba: hp./fg. *Heleh* < *él, élő* (vö. ÁSz. *Ele*), hp./fg. *Heles* < *éles* (vö. ÁSz. *Eles*), hp./fg. *Horrod* < *orr* (vö. ÁSz. *Hirrud, Orod*, TERESTYÉNI 1941: 7). Egyes korábbi vélemények szerint bizonyos finnugor szókezdő mássalhangzókat (pl. a finnugor **s*-t) helyettesítő *h* a korai ómagyar korban kezdett visszafejlődni, emiatt gyakran előfordulhatott, hogy egyes nyelvjárási területeken ugyanazok a szavak *h*-s és *h* nélküli, magánhangzós szókezdettel is megtalálhatók voltak. E felfogás szerint ennek a hangtani kevertségnek és ingadozásnak a következménye volt az, hogy idővel ez a jelenség olyan szavakra is átvonódott, amelyeknél *h*-s etimológiai előzménnyel nem számolhatunk (vö. PAIS 1933: 40, TERESTYÉNI 1941: 7). Ezt a magyarázatot azonban az újabb hangtörténetírás nem fogadja el. Noha BÁRCZI GÉZA is egyetért az- zal, hogy a finnugor **s*- feltehetőleg *h*-n keresztül enyészett el, az említett példákban azonban nem valószínű, hogy erről lenne szó. Ilyen *h*-k ugyanis szerinte gyakran előfordulnak olyan szavakban is, amelyek nem finnugor **s*- kezdetű ősre mennek vissza, és amelyben a latin helyesírás hatására keletkezett henye, hangérték nélküli *h* betűt látja (BÁRCZI 1958: 122–123). Következésképpen az ezekben a nevekben feltűnő *h*-t egyértelműen írássajátosságnak lehet tekinteni, s mindezt alátámasztják az előző csoport nevei is, ahol egy névelőforduláson belül is ingadoznak a *h*-s és a *h* nélküli alakok.

2.3.2. Az oklevél személynevei között nem ritka az olyan *h*-val kezdődő név sem, amelyeket — bizonytalanul ugyan — *h*-t nem tartalmazó jövevénynévi etimonra lehet visszavezetni. E neveknek más oklevelekben vagy éppen a Tihanyi összeírásban is megtalálhatók a *h* nélküli változatai, de a két példány írásmódjában ilyen tekintetben nincs eltérés: hp. *Hagya* ~ fg. *Hagia* (vö. ÁSz. *Aga*), hp./fg. *Hegeh* (vö. ÁSz. *Hega, Ega*), hp./fg. *Helie*, de mellette fg./hp. *Elie*, hp./fg. *Helieh* (vö. ÁSz. *Elia*, a latin *Elias* ~ *Elyas* személynevekből, vö. SLÍZ 2011 is), hp./fg. *Herney* (vö. ÁSz. *Arnei, Erne, Erneius, Erneus, Ireneus*, a latin *Ireneus* személynevből, vö. SLÍZ 2011 is), hp./fg. *Hombus*, de mellette fg./hp. *Ombreus* (vö. ÁSz. *Ambos*, talán a latin *Ambrosius*-ból), hp./fg. *Hontus*, de mellette fg./hp. *Ontus* (kétszer) (vö. ÁSz. *Ontus*), hp./fg. *Huranus* (vö. ÁSz. *Uranus*), hp./fg. *Huseh* (vö. ÁSz. *Huse, Use*), hp./fg. *Hybrahon*, de mellette fg./hp. *Ibrachin*, hp. *Ibrahun* ~ fg. *Ibrahin* (vö. ÁSz. *Ibrachin*), hp./fg. *Hycsa* (vö. ÁSz. *Hice, Ica, Icha*), hp./fg. *Hysou*, de mellette hp. *Ysou* ~ fg. *Hisou* (vö. ÁSz. *Esau, Isou, Isoh*), hp./fg. *Hythe* (vö. ÁSz. *Chithe, Ite* a török *Itemer* személynevből, vö. SLÍZ 2011).

Ha a fenti etimológiai azonosítások helyesek, akkor ezekben az esetekben is csupán helyesírási sajátosságként értékelhető a *h* megléte a névalakokban.

2.3.3. Az oklevélben előfordulnak bizonytalan etimológiájú nevek is, amelyek egy magyar közszóval, de akár egy más nyelvből átvett személynévvel is kapcsolatba hozhatók. Ezek is olyanok, amelyek — bizonytalanul ugyan — *h*-t nem tartalmazó etimonra vezethetők vissza, az oklevélben viszont *h*-val írva szerepelnek. E neveknek a *h* nélküli formáját is megtaláljuk az oklevél más helyein, de a két példány ugyanúgy rögzíti a neveket: vagy *h*-val írja mindkettőt, vagy *h* nélkül, pl. hp./fg. *Hel*, hp./fg. *Held*, de mellette fg./hp. *Eld* (kétszer) (vö. ÁSz. *El*, *Eld*, vagy a latin *Elias* vagy a magyar *él* igével hozhatók összefüggésbe, vö. PAIS 1966: 20, TERESTYÉNI 1941: 42–43), hp./fg. *Heuche*, de mellette fg./hp. *Ecche* (vö. ÁSz. *Eche*, SLÍZ 2011: *Echius*, bizonytalan eredetű, talán a német *Ecche* személynévből vagy a magyar *ecs* ~ *öcs* közszóból).

2.4. A szókezdő *h* megítélése az olyan személynévek esetében, amelyeknél az etimológiai kapcsolatot szinte egyáltalán nem lehet tisztázni, meglehetősen nehéz. Az összeírásban szereplő *h* betűvel kezdődő személynévek között is találunk néhányat, amely származásának megoldása még várat magára. Így ezeknél a nevek-nél elvileg a *h*-s, illetve az anélküli ejtést is lehetségesnek tarthatjuk. Az alábbi nevek eredetével kapcsolatban nem tudunk semmiféle fogódzót adni: *Hecu*, *Hor-gid*, *Hotcud*, *Huceh*, *Huegit*, *Hunche*, *Huned*, *Hyci*, *Hymonus*.

2.5. Az egyszer jelentkező *Hvic* név az Árpád-kori személynévtár szerint a *Vic*, *Vik* < *Victor* névvel hozható kapcsolatba, így ebben az esetben a *h*-s szókezdetre helyesírási sajátosságként gondolhatnánk. Ugyanakkor a *h* + mássalhangzó kapcsolatra az összeírás más személynéveit tekintve nincs példa. Az Árpád-korban is csak elvétve találunk példát *h* + mássalhangzós szókezdetű névre, akkor is egyszer *c*, kétszer *l*, a többi esetben *r* előtti helyzetben: *Hclapogna*, *Hlapoigna*, *Hlapuna*, *Hrenco*, *Hruat*, *Hrad*, *Hrank*, *Hrebar*, *Hrela* stb. (ÁSz.). Nagyobb eséllyel jöhet szóba a névnek a *hu*- hangkapcsolattal való olvasata. Egyrészt azért, mert a fogalmazványban *v*-vel szereplő név a hitelesített példányban már *u*-ra lett javítva, másrészt pedig amiatt, hogy az összeírásban több ilyen szókezdetű név is található: *Huceh*, *Huid*, *Huldus*, *Hunche*, *Huned*, *Huseh* stb.

3. A *h* mássalhangzók után. A mássalhangzók után írt, hangérték nélküli *h* nem példa nélküli a korban. Ez a fajta írássajátosság szórványosan már a 12. században is előfordul (pl. 1146: *That*, *Wirthis*, PRT. 1: 599; 1152: *Foth* szn., PRT. 1: 601), majd a 13. században folyamatosan terjedve a 14. században válik egyre inkább általánossá (vö. KNIEZSA 1952: 24, 57).

3.1. A *h*-t többféle mássalhangzó után írják, de a *th* betűkapcsolat megjelenése válik túlnyomóvá. Az összeírásban is *t* után fordul elő leggyakrabban mind szóvégi, mind pedig szó eleji és szó belseji pozícióban. Ahogyan azt KOROMPAY KLÁRA is megjegyzi, az ómagyar korban gyakran előtűnő *th* betűforma latin hatással magyarázható, mivel a latinban eredetileg a görög eredetű szavak théta jelét írták így. Ezt a jelölésmódot a magyar írástudók is szívesen alkalmazták, fő-

ként tulajdonnevek lejegyzése során (2010: 62). Az összeírásban a *t* hanggal kezdődő személynevek szókezdő *t*-vel és *th*-val írva szinte azonos arányban fordulnak elő. 18 névnél a fogalmazvány személyneveinek szókezdő *t* jelét a hitelesített példányban *th*-ra változtatták: pl. fg. *Tencu* ~ hp. *Thencu*, fg. *Tiodor* ~ hp. *Theodor*, fg. *Terteuh* ~ hp. *Therteuh*, fg. *Texe* ~ hp. *Thexe*, fg. *Tocorou* ~ hp. *Thocorou*, fg. *Toma* ~ hp. *Thoma*, fg. *Tomas* ~ hp. *Thomas*, fg. *Tomud* ~ hp. *Thomud* stb. A *t* jelölésének efféle módosítása néhány esetben megfigyelhető a hang névvégi vagy név belseji pozíciójában is: fg. *Chuswet* ~ hp. *Cysveth*, fg. *Matian* ~ hp. *Mathian*, fg. *Satat* ~ hp. *Sathat*, fg. *Nemteh* ~ hp. *Nemthe*, fg. *Zeteh* ~ hp. *Zethe*. (Az utóbbi két esetben azonban betűcsere is történhetett.) A fenti jelenség fordítottját ugyanakkor sohasem tapasztaljuk, azaz a fogalmazvány *th* jelölése egyetlen esetben sem módosul a hitelesített példányban *t* formájúvá.

KOVÁCS ÉVA szerint elképzelhető, hogy míg az összeírás fogalmazványának készítőjére a Tihanyi alapítólevél helyesírása lehetett hatással, addig a hitelesített példány lejegyzője saját korának írásmódját próbálta követni, így a különböző korszakok helyesírási normáihoz való igazodás eredményezhette a következetesen eltérő módon lejegyzett neveket (2012: 41, 2015: 58). Figyelembe kell venni viszont azt is, hogy a fogalmazvány személyneveit legalább olyan gyakran jegyezte le az írója *th*-val, mint *t*-vel: pl. fg. *Onth*, *Methe*, *Mathia*, *Peth*, *Thaba*, *Thopus*, *Thica* stb. Másrészt viszont a fogalmazvány *t* betűt tartalmazó személynevei esetében rendszerint nem érvényesül a hitelesített példány szerzőjének módosító tevékenysége, sokszor még akkor sem, ha egyébként más irányú változtatás tapasztalható a két példány között: pl. hp. *Tenc* ~ fg. *Tencu*, hp. *Texa* ~ fg. *Texe*, hp. *Tocus* ~ fg. *Toncus*, hp. *Tiuan* ~ fg. *Tiwan*, hp. *Tyza* ~ fg. *Tize*, hp. *Retey* ~ fg. *Retehi*, hp. *Petug* ~ fg. *Pentug*, hp. *Pentec* ~ fg. *Pentuc*, hp. *Matey* ~ fg. *Matoy*, hp. *Chot* ~ *Cot*, hp. *Chet* ~ fg. *Cet* stb.

Bár a Tihanyi alapítólevél keletkezésének idején még valóban csak elvétve találunk *th*-t a tulajdonnevek *t* hangjának jelölésekor, így talán értékelhetjük a fogalmazvány készítőjének törekvéseként a *t* gyakori használatát, megítélésem szerint azonban elképzelhető az is, hogy az első példány lejegyzése a korabeli helyesírási állapot ingadozó írásmódját tükrözi, míg a javított oklevélben egyfajta „korszerűsítő”, latinosító és számos esetben korrigáló eljárásnak lehetünk tanúi a *t*-k *th*-ra javítása által. Jól bizonyítják ezt azok a többször előforduló többnyire latin eredetű nevek az összeírásban — de érzékelhető a jelenség magyar közszó-ból alakult neveknél is —, amelyek a fogalmazványban is rendszerint *th*-val leírva szerepelnek, egy-egy olyan kivétellel, amikor talán a lejegyző figyelmetlenségével számolhatunk. Ezekben az esetekben szinte mindig történik javítás a hitelesített példány készítője részéről: pl. fg./hp. *Mathia*, *Mathias*, *Mathie*, *Mathoy* (4)² ↔ fg. *Matian* ~ hp. *Mathian*; fg./hp. *Thome*, *Thoma* (4) ↔ fg. *Toma* (2)

² A személynév után zárójelbe tett szám a névadat előfordulási gyakoriságát jelzi az oklevélben.

~ hp. *Thoma*; fg./hp. *Thomas* (6) ↔ fg. *Tomas* ~ hp. *Thomas*; fg./hp. *Thompa* ↔ fg. *Tompa* ~ hp. *Thompa*; fg./hp. *Thomud* ↔ fg. *Tomud* ~ hp. *Thomud*; fg./hp. *Theke* (4) ↔ fg. *Tehke* ~ hp. *Theke* stb.

A hitelesített példányban *th*-ra korrigálták a fogalmazvány két *d*-re végződő személynevét is: fg. *Bod* ~ hp. *Both*, fg. *Figud* ~ hp. *Figuth*. A 11. század közepétől a 13. század közepéig terjedő időből ismert adatok azt mutatják, hogy többnyire *s* és *sz* után található a *-di* ~ *-d* helyett *-ti* ~ *-t*. Például: 1055, 1211: *Cuest* hn., 1138/1329, 1211: *Farcasti*, *Forcost* szn., 1138/1329: *Kakasti* szn., 1086, 1240 k., *Coluzti*, *Kaluzt* szn. és hn. (vö. PAIS 1916: 366, KNIEZSA 1933: 157). Ez a helyzet az összeírás személyneveiben is megmutatkozik: pl. fg./hp. *Forcost* (2), fg. *Cusid* ~ hp. *Cusit*, fg. *Gunuzt* ~ hp. *Gunuzd*. PAIS szerint a *-di* ~ *-d* zöngétlenedése az *s* vagy *sz* hasonító hatásának a következménye, és az ilyen példák mintájára más hangok után is jelentkezik (1916: 366): az összeírásban pl. fg. *Alberd* ~ hp. *Albert*, fg. *Hogiud* ~ hp. *Hogut*, fg. *Rezet* ~ hp. *Kezed* stb. BÉNYEI ÁGNES szerint a *-d* és *-t* a korai ómagyar korban többnyire alakváltozatnak tekinthető (2012: 49). DEME LÁSZLÓ pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a magánhangzó után jelentős számban megjelenő *-t-s* változatok a dunántúli emlékekben erősebbek, amely jelenség oka a Dunántúlon gyakran jelentkező szövégi zöngétlenedés (1957: 379). A fenti *Both* és *Figuth* névalakoknál tehát egyszerűen arról van szó, hogy a *t-t* *th*-val jegyezték le, mint ahogyan ez az oklevél más neveiben is gyakran előfordult. Az egyes személynevek *d-s* és *t-s* jelölésmódja más esetekben is mutatja azt az ejtésbeli különbséget, amely e neveknel jellemző lehetett a korban: pl. fg./hp. *Cusit* (5), fg./hp. *Cusid*, fg. *Cusid* ~ hp. *Cusit*.

Néhány esetben módosította a hitelesített példány lejegyzője a fogalmazvány *t* betűjegyét akkor is, amikor a fogalmazvány névalakjainak *h* betűjét elírásként érzékelte. Ez esetekben tehát azt javította, amit tévesztésként észlelt: pl. fg. *Pehteh* ~ hp. *Petheh*, fg. *Tehcu* ~ hp. *Thecu*, fg. *Tehke* ~ hp. *Theke*. Nem történt viszont átírás a *Buht-* töből származó személynevek esetében, ezekben ugyanis mindkét példány megőrzi a *h-t*: ld. fg./hp. *Buhte* (3), fg. *Buhte* ~ hp. *Buhteh*, fg./hp. *Buhteh*, fg./hp. *Buhtuke* (2), fg./hp. *Buhtus* (4). Ebből arra lehet következtetni, hogy a hitelesített példány lejegyzője az általa helyesnek tartott alakot írta le, tehát itt a *h* betű χ hangértékű lehetett. Több forrás is alátámasztja ezt a feltételezést, mivel a *Buhte*, *Buhtus* stb. személyneveket a bizonytalan eredetű *böjt* szavunkkal hozzák kapcsolatba (vö. GÁCSER 1941: 30, PAIS 1975: 325 és a TESz. *böjt* a., SLÍZ 2011 *Buhte* a. is). Hasonló szándék figyelhető meg néhány *-eh* betűkapcsolatot tartalmazó személynévnel is. Jóllehet az összeírásban a korabeli oklevelekhez viszonyítva kiemelkedően nagy számban megtalálható az *-eh* betűkapcsolat a tulajdonnevekben, mégis gyakori, hogy a hitelesített példány készítője e nevek javítását látja indokoltnak, néhány esetben éppen *th* betűkapcsolatot tartalmazóvá helyesbítve az adott személynevet: fg. *Nemteh* ~ hp. *Nemthe* (ez talán *Nemeth* lehetett helyesen), fg. *Sebeh* ~ hp. *Sebeth*, fg. *Zeteh* ~ hp. *Zethe*.

3.2. A *h* más-más szerepeket betöltve a *t*-n kívül további mássalhangzók után is feltűnik. Egyes hangokhoz (*d*, *l*, *r*) kapcsolódva csak szórványosan fordul elő, melyeknél egyértelműen írássajátosságról lehet szó ugyanúgy, mint az előzőekben a *t* után: ezekben a személynevekben a *h*-nak csupán ortográfiai szerepet tulajdoníthatunk, hangértéke nincs. A hitelesített példány lejegyzője e személyneveket csak három esetben javította olyan módon, hogy a lepecsételt oklevélben a *h* már ne szerepeljen, máskor azonban meghagyta a hangérték nélküli *h*-kat: pl. fg. *Nemelh* ~ hp. *Nemel*, fg. *Wolterh* ~ hp. *Wolter*, fg. *Elhe* ~ hp. *Elee*, de: fg./hp. *Nemelh*, *Bedh*, *Bedhe*, *Elh*, *Fenerh*, *Pederh*, *Cedhe*.

3.3. A nem túl gyakori *ph* jelölés szinte mindig egyházi nevek esetében fordul elő: *Iseph* < egyh. lat. *Joseph*, *Stephan* < egyh. lat. *Stephanus* (a *Zephal* név etimológiája egyelőre bizonytalan). A lepecsételt példány készítője e neveknel minden esetben javítja a fogalmazvány *p* és *f* jelölésmódjait: fg. *Isip* ~ hp. *Iseph*, fg. *Isip* ~ *Ysyph*, fg. *Stefan* ~ hp. *Stephan*, fg. *Stefano* ~ hp. *Stephano*. KNEI ZSA megjegyzi, hogy az *f* hang jeléül kezdettől fogva előfordul a *ph* is, de ennek nincs különösebb hangtörténeti jelentősége (1952: 57). Azt, hogy a fogalmazványban *f* áll a hitelesített példány *ph* jele helyén, GÁCSER annak egyik bizonyítékaként értékeli, hogy a fogalmazvány legalábbis háromnegyed részében nem közvetlenül a hitelesített példány leírása előtt készült (1941: 14). Megállapításával azonban nem lehet maradéktalanul egyetérteni. Egyrészt az *f* ~ *ph* átírás csak a fenti két példánál érvényesül. Másrészt a fent említett személynevek túlnyomó többsége a fogalmazványban is *ph* jelöléssel fordul elő: fg./hp. *Sephal*, fg./hp. *Zephal*, fg./hp. *Stephanus*, fg./hp. *Stephano* (4), fg./hp. *Stephan* (13). Ezen érvek miatt nagyobb valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy a lepecsételt oklevél készítője csak a többi hasonló név mintájára javította a pizskozatot készítő vélt hibáit, de akár latinósító törekvésnéként is értékelhetjük az írrok tevékenységét, amellyel a jogi irat hivatalosabbá tétele is lehetett a célja. Ez a jelenség párhuzamba állítható a hitelesített példány *th*-s írásmódra való törekvésével.

3.4. A *ch* gyakori betűkapcsolatnak számít az oklevélben, több mint 200 személy nevében találjuk meg ezt a jelkombinációt. Hangértékét tekintve többnyire *c*, *cs*, *h* és *k* hangoknak feleltethető meg.

3.4.1. KNEI ZSA és GÁCSER szerint az oklevélben szereplő *ch*-val írott nevek legnagyobb részénél a χ veláris zöngétlen réshang tételezhető fel. A χ az ómagyar korszak első századaiban általános volt, talán már lassan szaporodó *h* variánssal, a 14. században a χ -s ejtés már csak ritka variáns lehetett (BÁRCZI 1958: 121, 133). A χ (veláris spiráns) > (laringális) *h* változás feltehető ideje szókezdő helyzetben a 11–13. századra, szó belsejében a 12–13. századra tehető, s a χ az ómagyar kor végére eltűnik a magyar fonémarendszerből (E. ABAFFY 2003: 304–305). Véleményük szerint ezt a hangot tehetjük fel a fg. *Chusweth* ~ hp. *Cysveth* (< *húsvét*), fg. *Mihal* ~ hp. *Michal* személyneveiben, valamint a *Tihany* helynévi

alakjaiban is: pl. *Thichon* (PRT. 10: 502), *Tychon* (PRT. 10: 503) (KNEIENZA 1928: 325, GÁCSER 1941: 30), s ez alapján az összeírásbeli *Tichon* személynevében is. χ vagy h hangértéket tulajdoníthatunk még a következő nevekben való előfordulásoknak is: fg./hp. *Johanne* (6), fg./hp. *Johannes* (8), fg./hp. *Johanis* (5), fg. *Johain* ~ hp. *Joachin*, fg./hp. *Joachyn* < latin *Johannes*; fg. *Micahela* ~ hp. *Michaele*, fg./hp. *Michaele* (3), fg. *Michaele* ~ hp. *Michele*, fg. *Michal* ~ hp. *Mihal*, fg./hp. *Mihal* (12), fg./hp. *Micha* < latin *Michael*. A latin *Michael*-ből és *Johannes*-ből származó neveknél ingadozik a *ch*-val és *h*-val való írásmód, ennek az lehet az oka, hogy a lejegyzők sok esetben egyfajta latinizálásra való törekvés jegyében a magyar nevet a latin megfelelőjével helyettesítették, és így a latin helyesírásnak megfelelően is írták le.

3.4.2. A *k* hangot meglehetősen sok írásjegy jelöli az oklevélben. A *k*, *c*, *qu* jelek mellett legtöbbször *ch*-t írnak, amelynek előfordulása bizonyos szabályszerűségeket mutat: palatális hang előtt csak egyszer találjuk meg, amennyiben elfogadjuk GÁCSER azon javaslatát, hogy a *Cuchen* személynevet *Kökény*-nek olvassuk, egyébként kizárólagosan veláris hangok előtt és szóvégen jelentkezik (vö. KNEIENZA 1952: 30, GÁCSER 1941: 8). A fogalmazvány *k* hangértékű *c* és *k* jeleinek *ch*-ra módosítása a hitelesített példányban következetesen látszik: fg. *Berke* ~ hp. *Bercha*, fg. *Monca* ~ hp. *Moncha*, fg. *Micou* ~ hp. *Michou*, fg. *Mica* ~ hp. *Micha*, fg. *Micoulous* ~ hp. *Michoulous*, fg. *Mocou* ~ hp. *Mochou*, fg. *Morodic* ~ hp. *Morodech* (vö. KNEIENZA 1928: 263, GÁCSER 1941: 9). Mivel a fogalmazványban a *ch* jel *k* hangértékben meglehetősen ritkán fordult elő, a *k* hangértékű *c* és *k* jelek viszont túltengenek az oklevél mindkét példányában, így talán itt is felmerülhet lehetőségként az, hogy az első példányt átíró személy egyéni írássajátosságának lehetünk tanúi, amelyet valószínűleg jelentősen befolyásolhatott az oklevélben fellelhető mássalhangzó + *h* betűkapcsolatok nagy száma. Könnyen lehet, hogy a *k* hangot *c*-vel jelölték, és a hitelesített példány lejegyzője ez után is (ahogy a *t* vagy *d* után is) kitette a *h* betűt. Ezzel összefüggésben GÁCSER a *k* hangértékű *ch* jel használatát hazai fejleménynek tartja, amely egyrészt a hazai latinság hatásával, másrészt az önálló írásgyakorlat fejlődésével magyarázható. Ezt azzal indokolja, hogy a magyarországi latinban általában *k*-nak olvasták a latin *ch*-t: pl. *charta* ~ magyar *kártya*, *chorus* ~ magyar *kórus* stb. (GÁCSER 1941: 14). Ezzel szemben KNEIENZA a *ch* jelet ilyen hangértékben egyértelműen a németből származtatja, ahol a *k* hangnak az ófelnémet kortól kezdve a 15. századig ez volt a leggyakoribb jele (KNEIENZA 1952: 74, MOLLAY 1982: 145).

3.4.3. A *c* hangértékű *ch* jel az oklevélben meglehetősen ritkán fordul elő, bizonyosan mindössze két esetben: fg./hp. *Neurenche*, fg./hp. *Leurench*. A nevek az egyházi latin *Laurencius* névből származó magyar névalakok (az első esetben a szó elején *L : N* elírás található). A bennük található *c* hangértékű *ch*-k valószí-

nüleg egyedi írásváltozatként értékelhetőek. A *Laurencius* név többi latin nyelvű oklevélbeli alakjának a *c* hangját mindkét példányban *c*-vel, illetve *t*-vel jelölték, mivel a latin *-ti [ci]* hangértékű: fg./hp. *Laurencii*, fg./hp. *Laurencius*, fg./hp. *Laurentii* (3), fg./hp. *Laurentio* (3), fg./hp. *Laurentius* (4). A fg. *Cenkes* ~ hp. *Chenkes*, fg./hp. *Chenkes* nevek olvasatával kapcsolatban nincs egyetértés a szakirodalomban: azt, hogy e neveknek *c*-vel vagy *cs*-vel való olvasata a helytállóbb, helyesírás-történeti alapon nem lehet eldönteni.

3.4.4. A *ch* betűkapcsolat leggyakrabban *cs* hangértékben azonosítható az oklevélben. A helyesírás-történet második korszakában indult meg az a folyamat, melynek során a *cs* hangot jelölő *c* és *s* jelek egyre inkább háttérbe szorultak teret engedve a *ch* jel általánosabb használatának, amely így a 13. század közepére szinte kizárólagossá válhatott (KNEZSA 1952: 27). Az alábbiakban felsorolt példánknál többnyire etimológiai alapon (a tövek alapján), illetve a későbbi azonosíthatóság alapján lehet *cs* hangértékről beszélni. Mivel a fogalmazványbeli *cs* hangértékű *c*-ket többnyire *ch*-ra módosította a hitelesített példány készítője, így mindenképpen helytálló lehet KOVÁCS ÉVA azon felvetése, hogy a lepecsételt oklevél rögzítője esetleg saját kora írott szövegeinek normáját követve módosította a fogalmazvány tulajdonveit, míg a fogalmazványban gyakori *c* jel használatát esetleg a jóval korábban keletkezett Tihanyi alapítólevélhez való igazodási szándékkal lehet magyarázni (2012: 41, 2015: 58): pl. fg. *Cekeu* ~ hp. *Chekeu*, fg. *Ceque* ~ hp. *Cheke* (4), fg. *Cemeh* ~ *Chemeh*, fg. *Bece* ~ hp. *Beche*, fg. *Ceke* ~ hp. *Cheke*, fg. *Cebec* ~ hp. *Chebe* stb. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a példákat sem, ahol ugyanezen nevek esetében mindkét példány a *ch* jelölést alkalmazza: fg./hp. *Chekeu* (2), fg./hp. *Cheke* (12), fg./hp. *Beche* (2), vagy más neveknél pl. fg./hp. *Bolchou*, fg./hp. *Cheb*, fg./hp. *Semchi*, fg./hp. *Semech*, fg./hp. *Sobolch*, fg./hp. *Zemchi* (2) stb. Emellett találunk néhány olyan nevet is, amely éppen a fenti változtatási folyamat ellentétét mutatja, tehát a fogalmazványbeli feltehetőleg *cs* hangértékű *ch*-kat a lepecsételt oklevélben *c*-re javította a lejegyző: fg. *Chepov* ~ hp. *Cepov*, fg. *Choda* ~ hp. *Coda*, fg. *Olchod* ~ hp. *Olcod*. Ezek az esetek is beleillenek abba a sorba, amely azt jelzi, hogy a hitelesített példány készítőjének módosításai számos következtelenséget mutatnak.

3.4.5. Az oklevélben gyakran feltűnik *hc* betűkapcsolat is, főleg *k* és *cs* hangértékben: ezekkel a szakirodalom többnyire íráshibaként, elírásként számol (GÁCSER 1941: 9, KNEZSA 1928: 264, 1952: 29). Véleményem szerint sokkal inkább gondolhatunk írássajátosságként e betűkapcsolatra, amelyet a korban rendkívül változatos jelölésmódok egyfajta próbálkozásaként vehetünk számba. Ezt támasztják alá a 13. századi oklevelekben nagy számban feltűnő hasonló személynévi alakok is: 1202–1203/kb. 1500: *Ehcend*, *Buhcud*, 1237: *Benhc*, 1249: *Gohc*, 1292: *Bahc*, 1237: *Creinuhc*, 1237: *Mohc*, 1208/1359: *Buhca*, 1293: *Buhcus*, 1275: *Buhce*, 1235, 1237: *Dehc* stb. (ÁSz.). A korban elfogadottnak lát-

szó jelölésmód mellett szól az is, hogy az összeírás két fennmaradt példányában körülbelül egyenlő arányban találjuk meg ezt a betűkapcsolatot: fg. *Bedehci* ~ hp. *Bedechy*, fg. *Behceu* ~ hp. *Bencheu*, fg./hp. *Mehci*, fg./hp. *Lehcu*, fg. *Moradic* ~ hp. *Morodehc*, fg. *Seteh* ~ hp. *Setehc*, fg. *Tehcu* ~ hp. *Thecu*, fg. *Keuuehchc* ~ hp. *Keuueche*. Az összeírásból vett példák azonban sokfélék lehetnek, mivel az itt előforduló *hc*-k szinte minden esetben *e* előtt fordulnak elő, így nem szabad feltétlenül csak a *cs* és *k* hangértékű *hc* betűkapcsolatra gondolni, hanem az oklevélben nagy számban előforduló *-eh* jelölésmóddal is számolni lehet: pl. talán a fg. *Seteh* ~ hp. *Setehc* esetében.

4. Magánhangzó utáni h. Gyakran előfordul a *h* magánhangzók után is, feltűnően sokszor szó belseji és szóvégi *e* után. Arról, hogy az *-eh* betűkapcsolatnak milyen hangértéket lehet tulajdonítani, korábban már többen véleményt nyilvánítottak (vö. GÁCSER 1941: 25–27, KNEZSA 1928: 195, KOVÁCS É. 2012: 41, 2015: 58). GÁCSER az összeírás azon tulajdonneveit, amelyek tartalmazzák ezt a betűkapcsolatot négy különböző csoportba sorolja aszerint, hogy a *h*-nak milyen szerepe van ezekben: 1. Jelölheti az *-eh* az *-ő* deverbális névszóképző előzményét. 2. Mutathatja az *-ey* finnugor eredetű kicsinyítő képzőt. E típusokban a hangváltozások eredményeképpen a spiránsok az ősmagyar kor folyamán vokalizálódtak, az ennek révén keletkezett félhangzók pedig diftongust alkottak az alapszó tövéghangzójával, majd a korai, illetve a kései ómagyar korban középső vagy felső nyelvválású vokálissá monoftongizálódtak (SZEGFÜ 1991: 204). Ez esetben a nevek *-é* vagy *-ő* hangokra is végződhetnek. 3. A *h*-nak csak ortografikus szerepe van, és esetleg hosszúságot jelöl azoknál a neveknél, amikor az *-eh* kapcsolat az *-ej* kicsinyítő képző változatának tekinthető. 4. A kettőshangzók után feltűnő *h*-nak sem tulajdonítható hangérték: ezt tapasztaljuk pl. az fg. *Ozoufeuh* ~ hp. *Ozoufeu* helynévénél vagy a fg. *Terteuh* ~ hp. *Therteuh* személynévénél is (GÁCSER 1941: 25–27).

Az oklevélben előforduló alábbi személynevekkel kapcsolatban GÁCSER IMRE — PAIS és KNEZSA véleményével megegyezően — úgy véli, hogy az *-eh* kapcsolatot az *-ej* kicsinyítő képző változatának lehet tekinteni: pl. fg. *Tetehmeh* ~ hp. *Thetemeh*, fg./hp. *Vteh*, fg./hp. *Endereh*, fg. *Endereh* ~ hp. *Endreh*, fg./hp. *Zemeh* (2) stb. (GÁCSER 1941: 26, KNEZSA 1928: 195, PAIS 1966: 12). Véleményem szerint az *-eh* betűkapcsolat éppúgy jelölhette az *-ő* névszóképzőt is ezekben a nevekben, azaz *Endrő*, *Szemő* stb. hangzású névformákat rögzítve.

A hitelesített példány készítője a fogalmazvány személyneveinek szó belseji *-eh* betűkapcsolatait minden esetben javítja *-e-re*: fg. *Tetehmeh* ~ hp. *Thetemeh*, fg. *Belehnik* ~ hp. *Belenig*, fg. *Benehduc* ~ hp. *Beneduc*, fg. *Kelehmén* ~ hp. *Kelemen*, fg. *Venehs* ~ hp. *Venes*, fg. *Vehti* ~ hp. *Veti* stb. Megítélésem szerint ez a kivétel nélküli javítási tendencia azt támasztja alá, hogy a személynevek szó belseji pozíciójában előforduló *-eh*- betűkapcsolatban a *h*-nak nem tulajdonítható hangérték, csupán írássajátóságnak kell tekinteni.

A hitelesített példány lejegyzője gyakran kijavítja a fogalmazvány *-eh* betűkapcsolatait szóvégi helyzetben is: fg. *Beneh* ~ hp. *Bene*, fg. *Buhteh* ~ hp. *Buhte*, fg. *Eguiceh* ~ hp. *Eguche*, fg. *Hedeh* ~ hp. *Hede*, fg. *Keueh* ~ hp. *Keue*, fg. *Kineh* ~ hp. *Kuine*, fg. *Medueh* ~ hp. *Medue*, fg. *Medueh* ~ hp. *Meduel*, fg. *Nemteh* ~ hp. *Nemthe*, fg. *Peteh* ~ hp. *Pete*, fg. *Fenkeh* ~ hp. *Senke*, fg. *Zeleh* ~ hp. *Ze*. Noha gyakrabban fordul elő az *-eh* a fogalmazványban, mint a hitelesített példányban, mégsem állíthatjuk, hogy az első példány sajátos jelöléséről lenne szó, mert a nevek nagyobb részében *-eh* szerepel mindkét példányban, sokszor ugyanazon neveknél is, amelyeknél más betűjegyet javít a másodpéldány készítője: fg./hp. *Bedeh*, fg./hp. *Benseh*, fg./hp. *Beneh* (4), fg./hp. *Cebeh*, fg./hp. *Cehedeh*, fg./hp. *Demeh* (2), fg./hp. *Dudeh*, fg./hp. *Fileh* (2), fg./hp. *Sebeh* (3), fg./hp. *Zemeh* (2) stb., de lásd fg. *Cemeh* ~ hp. *Chemeh*, fg. *Endereh* ~ hp. *Endreh*, fg. *Tecléh* ~ hp. *Thedeh*, fg. *Pehteh* ~ *Petheh*, fg./hp. *Demeh* stb.

A szóvégi *-eh* betűkapcsolat megítélése a fentiekből adódóan több nehézséget okoz: e nevek későbbi folytatásaiban legvalószínűbbnek az *-e* és az *-ő* hangértéket tehetjük fel, ugyanis ezek meglehetősen produktív személynévképzők voltak a korai ómagyar korban. Ezek esetében a *h* esetleg még 1211-ben is meglévő szóvégi *γ* ejtésre utalhat: ebből a vokalizáció és a monoftongizáció lezajlását követően az előtte lévő magánhangzóval együtt *é*, illetve *ő* alakulhatott. Ha ez a folyamat esetleg már a Tihanyi összeírás idejére lezajlott, akkor az *-eh* betűkapcsolatban nem minden alap nélkül sejthetjük az *ő*, esetleg az *é* hangok jelölését is.

A GÁCSER-féle rendszerezés negyedik pontja szerint a kettőshangzók után feltűnő *h*-nak nem tulajdonítható hangérték. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a kettőshangzók jelölésének kiforrott voltára utalhat az, hogy a hitelesített példány rögzítője e nevek egyikében sem módosítja a fogalmazvány által felkinált betűjelzést másra, a két példány jelölése a kettőshangzók tekintetében többnyire megegyezik: fg./hp. *Kereu* (2), fg./hp. *Quereu*, fg./hp. *Lukeu*, fg./hp. *Chipeu* (2), fg. *Errizeu* ~ hp. *Erzeu*, fg. *Eurizeu* ~ hp. *Euruzeu*, fg./hp. *Feketeu*, de mellette még fg./hp. *Latou*, fg. *Micou* ~ hp. *Michou*, fg. *Micolous* ~ hp. *Miclous* stb. Személynevek esetében a kettőshangzók után csak egy-két esetben fordul elő *-h*: fg./hp. *Eirueuh*. A szórványos névadatok miatt sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudom a GÁCSER által elmondottakat.

5. Az általam említett, a *h* betűjellel kapcsolatos sokrétű helyzetek kiválóan mutatják azt, hogy egy-egy betűjel milyen változatos pozíciókban jelenhet meg az írások rögzítésének következtében. Láthattuk, hogy a szó eleji *h* hangértékének megállapításakor elsősorban az etimológiai háttér biztos meghatározása szolgálhat támpontként. A mássalhangzók után megjelenő *h*-k esetében a *h*-nak többnyire ortográfiai szerepet tulajdoníthatunk, hangértéke — néhány szórványos esettől eltekintve — nincs. Az oklevélben kivételesen sokszor feltűnő *-eh* betűkapcsolatról elmondható, hogy szó belsejében és feltehetőleg kettőshangzók után is csupán

írassajátosságról lehet szó, a *-h*-nak ezen esetekben sem valószínű, hogy hangértéke lett volna. Szóvégi helyzetben *-é* vagy *-ő* hangértéket is gyaníthatunk a betűkapcsolat mögött, de a *h* betű esetleg γ -t is jelölhetett még ebben a korban.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 300–327.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DEME LÁSZLÓ 1957. A *-t(i) ~ -d(i)* képző történetéhez. *Magyar Nyelv* 53: 376–382.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1904. A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 388–416.
- GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327; 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1933. A magyar *zs* hang eredete. *Magyar Nyelv* 29: 94–104, 142–157.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2010. Mit nyújthat a helyesírás-történet a szinkrón magyar családnévátlasz munkálataihoz? In: VÖRÖS FERENC szerk. *A nyelvfeldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 234. Budapest–Szombathely, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ. 57–66.
- KOVÁCS ÉVA 2012. A Tihanyi összeírás filológiai kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 37–47.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1935. Latinbetűs helyesírásunk eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 49: 98–140.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAIS DEZSŐ 1916. A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *Magyar Nyelv* 12: 365–370.
- PAIS DEZSŐ 1933. *Hetevény*. *Magyar Nyelv* 29: 37–42.
- PAIS DEZSŐ 1966. *Régi személyneveink jelentéstana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Budapest.

- PAIS DEZSŐ 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.